אל שדי יתן לכם רחמים

וְאֶת אֲחִיכֶם קָחוּ וְקוּמוּ שׁוּבוּ אֶל הָאִישׁ: וְאֵל שַׁדַּי יִתֵּן לָכֶם רַחֲמִים לִפְנֵי הָאִישׁ וְשִׁלַּח לָכֶם אֶת אֲחִיכֶם אַחֵר וְאֶת בִּנְיָמִין וַאֲנִי כַּאֲשֶׁר שָׁכֹלְתִּי שָׁכָלְתִּי: (בראשית מג יג-יד).[1]

בראשית רבה צא יא

"קחו מזמרת הארץ בכליכם" (בראשית מג יא) - רבי יהושע מסכנין בשם רבי לוי: דברים שהן מזמרים בעולם: חילזון, יין, קטף, ומור אֶגוֹרִי וטָרִית ... "וכסף משנה קחו בידכם" – ר' יצחק אמר: שמא הוקר השער. "ואת אחיכם קחו" ... אמר להם: הרי הכסף והרי הדורון והרי אחיכם. צריכים אתם דבר אחר? אמרו לו: תפילתך אנחנו צריכים. אמר להם: אם תפילתי אתם צריכים, "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש".[2]

מדרש תנחומא (בובר) פרשת מקץ סימן יז

אמר להם: "לכו שברו לנו מעט אוכל" (בראשית מג ב). אמר לו יהודה: "העד העיד בנו האיש לאמר לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם" (שם שם ג).[3] אמר להם: לא אשלח את בנימין, אפילו אֶהָרֵג. אמרו לו: טוב לך לאבד נפש אחת ולא שבעים? מה עשה? נתן להם את בנימין, והתחיל להתפלל עליהם: "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש".[4]

בראשית רבה, פרשה צב סימנים א-ג, ראש פרשת מקץ

"ואל שדי יתן לכם רחמים" - ר' פינחס בשם ר' חנן דציפורין פתח: "אשרי הגבר אשר תיסרנו יה" (תהלים צד יב) - ואם בא להקפיד: "ומתורתך תלמדנו" (שם).[5] מה כתוב באברהם? "ואברכך ואגדלה שמך" (בראשית יב ב) - כיון שיצא, קפץ עליו רעבון, ולא הקפיד ולא קרא תִּגָּר. אף את באו עליך ייסורין לא תהא מקפיד ולא קורא תִּגָּר.[6] אמר ר' אלכסנדרי: אין לך אדם בלא ייסורין, אשריו לאדם שתורתו ייסורין.[7] ... אמר ר' יהושע בן לוי: כל ייסורין שבאין לאדם ומבטלין אותו מתורתו, ייסורין שלתוכחת הן. וכל יסורין שאין מבטלין אותו מתורתו, ייסורים שלאהבה הם.[8]

---

[1] לשון "אל שדי" הראשון שבתורה הוא בברכה שברך הקב"ה את אברהם לפני ששינה את שמו מאברם לאברהם ונצטווה על המילה, ככתוב: "אֲנִי אֵל שַׁדָּי הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי וֶהְיֵה תָמִים" (בראשית יז א). הפעם השנייה, בברכה שברך יצחק את יעקב טרם צאתו לגלות חרן, ככתוב: "קוּם לֵךְ פַּדָּנָה אֲרָם בֵּיתָה בְתוּאֵל אֲבִי אִמֶּךָ וְקַח לְךָ מִשָּׁם אִשָּׁה מִבְּנוֹת לָבָן אֲחִי אִמֶּךָ: וְאֵל שַׁדַּי יְבָרֵךְ אֹתְךָ וְיַפְרְךָ וְיַרְבֶּךָ וְהָיִיתָ לִקְהַל עַמִּים" (בראשית כח ב-ג). ובשלישית, אצל יעקב עצמו בברכה שברך אותו הקב"ה, בדומה לאברהם לעיל, לאחר שקרא את שמו ישראל, ככתוב: "וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹהִים אֲנִי אֵל שַׁדַּי פְּרֵה וּרְבֵה גּוֹי וּקְהַל גּוֹיִם יִהְיֶה מִמֶּךָּ וּמְלָכִים מֵחֲלָצֶיךָ יֵצֵאוּ" (בראשית לה יא). לאותו "אל שדי" מתפלל כעת יעקב מעמקי נשמתו באחד הרגעים אולי הקשים בחייו. הזהו ישראל השורה עם אל שהבטחתני?

[2] ראה דברינו זמרת הארץ בפרשה זו בשנה שעברה, שם הבאנו מדרש זה והוספנו את הערתנו שיעקב כאן שוב איננו יעקב של המאבק עם לבן והמפגש עם עשו. אין זה יעקב שהתקין עצמו לדורון לתפילה ולמלחמה (רש"י בראשית לב ט, תנחומא וישלח ו ועוד). האחים עפ"י המדרשים מוכנים, אם צריך, גם להילחם בשלטון המצרי (ראה בראשית רבה תחילת פרשת ויגש), אבל עבור יעקב, האופציה להילחם שוב איננה עוד. נגד מי יילחם כאן? מי הוא כאן השונא והאויב? את מי יבקש לנצח ולהביס? נשארו הדורון והתפילה. איזו תפילה קורעת לב היא לשלוח עם האחים את בן זקוניו ולהתפלל שאל שדי שברכו שיהיה לקהל עמים יתן להם כעת לפחות רחמים "לפני האיש" שאיננו אלא בנו אהובו האובד. תפילה נרגשת הקשורה בזמרה בכפל או תלת משמעויות. ובדברינו זמרת הארץ בשנה שעברה הבענו תקווה שאם נזכה נדרוש בתפילה מיוחדת זו והנה זיכנו ה' והגיענו לקיים משאלה זו.

[3] ראה איך יהודה חוזר על הדברים מילה במילה שני פסוקים מאוחר יותר בפסוק ה שם: "וְאִם אֵינְךָ מְשַׁלֵּחַ לֹא נֵרֵד כִּי הָאִישׁ אָמַר אֵלֵינוּ לֹא תִרְאוּ פָנַי בִּלְתִּי אֲחִיכֶם אִתְּכֶם". מה שנותן מקום לחשוב שהיה בין שתי אמירות אלה גם דיבור של יעקב שאינו נזכר במקרא.

[4] והמשך הפסוק: "ואני כאשר שכולתי שכלתי" שעוד נראה להלן. מדרש זה אכן מציג "זמרה" אחרת. אם ראינו במדרש הקודם דיבור מפויס בין יעקב ובניו: "אמר להם: הרי הכסף והרי הדורון והרי אחיכם. צריכים אתם דבר אחר? אמרו לו: תפילתך אנחנו צריכים" שבעקבותיו באה התפילה: "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש". כאן, באה התפילה, אחרי דיבור קשה, אחרי שהבנים נאלצים להגיד ליעקב שנכונותו למות ברעב ובלבד שבנימין לא ירד מצרימה, היא העמדת נפש אחת (או שתיים עם יעקב עצמו), כנגד שבעים נפש. (הכוללים גם את יוסף ושמעון! שאם לא ישובו אל האיש הם "אבודים" במצרים. שאלה: האם טענה זו של יהודה היא גם להלכה?). לפנינו תפילה קשה, כפי שמדייק מדרש תנחומא (בובר) מקץ סימן טו שלא רק שם "שדי" ו"רחמים" יש בפסוק אלא גם "אל" שהוא לשון קשה ומידת הדין: "מהו הלשון הזה ואל שדי? קשה הוא ... שהוא ברחמיו קשה, לפיכך יתן לכם רחמים".

[5] החצי השני של הפסוק. ופירושו שמי שבא לקרוא תיגר על ייסוריו (ולבעוט בהם) שולחים אותו לסיפורי האבות שבתורה שילמד משם לא לקבול על ייסורים אלה ולקבלם בהכנעה אם לא באהבה.

[6] ובלשון פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית פרק מג: "ומתורתך תלמדנו (תהלים צד יב), מאבות העולם שבא עליהם יסורים ולא הקפידו כלפי שכינה, אף אתה אם באין עליך יסורין אל תקפיד".

[7] או בנוסחאות אחרות כאן: "אשריו לאדם שייסורים באים עליו מן התורה", היינו שהייסורים שבאים עליו הם בגין עיסוקו בתורה, או גם: שלמרות ייסוריו הוא ממשיך ועוסק בתורה. וייסורים אלה הם של אהבה, כפי שר' יהושע בן לוי ממשיך שם כדלהלן. וראה עוד במדרש שם על העיוור שעסק בתורה ורבי ברכו שהוא בן חורין.

[8] ר' יהושע בן לוי מצטרף לשיטתו של ר' אלכסנדרי ונותן לפסוק: "אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו", פירוש אחר מזה של ר' פינחס בשם ר' חנן (ראה הערה 3). וכבר הרחיבו חז"ל בדרשותיהם בנושא הייסורים הבאים על האדם במקומות רבים, ראה בפרט

ר' פינחס בשם ר' הושעיא: "אשרי הגבר אשר תייסרנו יה" - ה'[9] לא כתוב כאן, אלא "יה". כזה שהוא נידון לפני הדיין, צועק ומצטער ואומר: יה, יה! די, די!. כך אמר אבינו יעקב: מי שהוא עתיד לומר לייסורים די, הוא יאמר לייסוריי די.[10] "ואל שדי יתן לכם רחמים".[11]

"ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש" (בראשית מג יד). "על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא" (תהלים לב ו) – "לעת מצוא" - לעת מיצוי היום, לעת מיצוי הדין, לעת מיצוי הנפש, לעת מיצוי החשבון. כיון שראה יעקב אבינו שנתמצה החשבון התחיל שופך תחנונים: "ואל שדי יתן לכם רחמים".[12]

ר' יהושע בן לוי פרש המקרא בגליות: "ואל שדי יתן לכם רחמים" – "ויתן אותם לרחמים לפני כל שוביהם" (תהלים קו מו). "לפני האיש" - זה הקב"ה, שנאמר: "ה' איש מלחמה" (שמות טו ג). "ושלח לכם את אחיכם" - אילו עשרת השבטים. "אחר ואת בנימין" - זה שבט יהודה ובנימין. "ואני כאשר שכולתי" - בחורבן ראשון, "שכלתי" - בחורבן שני. כאשר שכולתי בחורבן ראשון ובשני, לא אשכל עוד.[13]

דבר אחר: "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש" - זה השלטון. "ושלח לכם את אחיכם" - זה יוסף, "אחר" - זה שמעון, "ואת בנימין" – כמשמעו. "ואני כאשר שכולתי" – ביוסף, "שכלתי" – בשמעון. לא אשכל עוד.[14]

מסכת ברכות דף ה. מחד גיסא אמרו: "אין ייסורין בלא עוון" ומאידך גיסא קבעו: "אם רואה אדם ייסורים באים עליו יפשפש במעשיו, ואם תלה ולא מצא, בידוע שייסורים של אהבה הם". ועוד אמרו במסכת ערכין טז ע"ב: "תניא דבי רבי ישמעאל: כל שעברו עליו ארבעים יום בלא יסורין - קיבל עולמו", היינו שכבר ניצל כל שכרו. וזה נושא רחב מיני ים ואנו רוצים להתמקד בייסוריו של יעקב ועוד יותר מכך בתפילתו לרחמי אל שדי.

[9] שם הוויה יו"ד ה"א וא"ו ה"א.

[10] נראה להסביר אמרה זו כך: יום אחד הרי ייגמרו ייסורי והקב"ה יחליט שמלאה כוס הייסורים, מדוע שלא ייעשה הדבר כעת? או נאמר שמדובר בעולם הבא (ראה הסיפור במדרש שם על רבי שאמר לעיוור שלמד תורה מתוך ייסורים שהוא עתיד להיות בן חורין לעולם הבא). במותי, כשאסתלק מהעולם, אומר יעקב, ייגמרו הייסורים. מי שעתיד לעשות זאת לעולם הבא, אנא שיעשה זאת עוד בעולם הזה כשאני חי, כל עוד נשמה באפי. ונשמח לשמוע פירושים אחרים לאמירה זו.

[11] לרשימת "אל שדי" שמנינו באבות, בהערה 1, יש להוסיף את משה בתחילת פרשת וארא, שם אומר לו הקב"ה "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי" (ראה דברינו בין משה לאבות בפרשת וארא); וכן יחזקאל י ה: "וְקוֹל כַּנְפֵי הַכְּרוּבִים נִשְׁמַע עַד הֶחָצֵר הַחִיצֹנָה כְּקוֹל אֵל שַׁדַּי בְּדַבְּרוֹ". אבל האזכור הנוסף והעיקרי הוא בספר איוב, שם מופיע הביטוי שלוש פעמים: "אִם אַתָּה תְּשַׁחֵר אֶל אֵל וְאֶל שַׁדַּי תִּתְחַנָּן" (ח ה), "אוּלַם אֲנִי אֶל שַׁדַּי אֲדַבֵּר וְהוֹכֵחַ אֶל אֵל אֶחְפָּץ" (יג ג), וכן: "כִּי נָטָה אֶל אֵל יָדוֹ וְאֶל שַׁדַּי יִתְגַּבָּר" (טו כה). ונראה שלא בכדי משותף כינוי זה של הקב"ה, ליעקב ולאיוב, בשל ייסוריהם. ראה ברכות ה ע"ב: "רבי חייא בר אבא חלש, על לגביה רבי יוחנן. אמר ליה: חביבין עליך יסורין? אמר ליה: לא הן ולא שכרן. אמר ליה: הב לי ידך! יהב ליה ידיה ואוקמיה. רבי יוחנן חלש, על לגביה רבי חנינא. אמר ליה: חביבין עליך יסורין? אמר ליה: לא הן ולא שכרן. אמר ליה: הב לי ידך! יהב ליה ידיה ואוקמיה". וליעקב אין ריע אמיתי שיושיט לו יד ויגאלנו מייסוריו (ולאיוב היו אך הוא לא קבל את ידם המושטת).

[12] ראה הביטוי "למצות את החבית ולהעמידה על שמריה" בבראשית רבה פה ב, מובא בדברינו מה נאמר מה נדבר ומה נצטדק. מדרש זה ממצה עד תום את מיצוי הנפש ומיצוי הדין שעוברים יעקב בייסוריו בשל מכירת יוסף, ברגע הנורא שבנימין נלקח למסע שאין לדעת את תוצאותיו. נראה שהביטוי מיצוי הדין, למצות את הדין, השגור בלשוננו היום, החל מתפילותינו ("אם תמצה עומק הדין") וכלה בשיח התקשורתי היום-יומי, מקורו במדרשי בראשית רבה סביב מכירת יוסף - מיצוי הנפש של יעקב מחד גיסא ומיצוי הדין וריב האחים מאידך גיסא. וידידנו נחום בראשי העירנו שאפשר שקדם לבראשית רבה התלמוד הירושלמי בסוטה פרק א הלכה ז הדורש את הפסוק בקהלת ז כז: "רְאֵה זֶה מָצָאתִי אָמְרָה קֹהֶלֶת אַחַת לְאַחַת לִמְצֹא חֶשְׁבּוֹן", אומר הירושלמי: "מניין לפרוטות קטנות שהן מצטרפות לחשבון מרובה? תלמוד לומר: [קהלת ז כז] אחת לאחת למצוא חשבון. בנוהג שבעולם אדם נכשל בעבירה שחייבין עליו מיתה בידי שמים. מת שורו, אבדו תרנגולתו, נשברה צליחותו, נכשל באצבעו והחשבון מתמצה". (ואולי מכאן הנוהג לומר "כפרה" כשנשבר משהו או אירע נזק חומרי כלשהו). כמה היה מוכן יעקב שימות שורו, תאבד תרנגולתו ותישבר צלוחיתו ובזה יתמצה החשבון! המיצוי אצל יעקב היה כדברי הירושלמי בחגיגה פרק ב: "עד דכא - עד דיכדוכה של נפש".

[13] פעמים רבות מערב המדרש את גורלו האישי של יעקב אבינו עם גורלם של צאצאיו בית יעקב וכך גם כאן. ראה במדרש זה בקטע שהשמטנו: "ר' פינחס בשם ר' הושעיא: נטל הקב"ה רגלי יעקב אבינו והעמידן בים, אמר לו: ראה ניסים שאני עושה עם בניך הה"ד בצאת ישראל ממצרים (תהלים קיד א) - ישראל סבא. ובמקבילה במדרש תנחומא (בובר) כשהוא מבקש לסיים את הפרשה בדבר טוב: "ואל שדי. מדבר בישראל ובגלותם יתן לכם רחמים, ויתן אותם לרחמים לפני כל שוביהם (תהלים קו מו). ושלח לכם - הנה אנכי שולח לכם וגו' (מלאכי ג כג). את אחיכם. שלפנים מנהר סמבטיון. אחר ואת בנימן. אלו שבט יהודה ובנימין. באותה שעה נאמר שירה [שנאמר] ובאו ורננו במרום ציון ונהרו אל טוב ה' על דגן ועל תירוש ועל יצהר ועל בני צאן ובקר והיתה נפשם כגן רוה ולא יוסיפו לדאבה עוד (ירמיה לא יא)". האם מקרי הוא שיהודה מכונה כאן "אחר"? ואנו מבקשים לחזור אל יעקב של ספר בראשית.

[14] תפילת מיצוי הנפש של יעקב: "ואל שדי יתן לכם רחמים", מסתיימת במשפט הנורא: "ואני כאשר שכולתי שכלתי". אין לי כבר יותר מה להפסיד. מה שיוצר גם את ההפרדה בין "לכם" (יינתנו רחמים) בחלקו הראשון של הפסוק ובין "ואני" (השכול) בחלקו השני. ראה פירוש רמב"ן על הפסוק שמביא את פירושו ופירוש רש"י: "ואני כאשר שכלתי שכלתי - ואני עד שובכם אהיה שכול מספק. כאשר שכלתי מיוסף ושמעון, שכלתי מבנימין, לשון רש"י. והנכון שהוא אומר: לא תוכלו להוסיף עלי שכול, כי כבר שכלתי. יתנחם מכל הבא עליו ביתרון כאבו על יוסף. וכמוהו וכאשר אבדתי אבדתי (אסתר ד טז), כלומר כבר אני אבודה ואם ימיתני לא יוסיף עלי אבדון". ופירוש אברבנאל: "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש, והורה הזקן בתפלתו שהוא לא יתפעל רק על הרע המגיע אליהם בהיות אחיהם הולכים ומתמעטים, כי בבחינתו כבר אין לו נחמה כלל ... היכול על הכל המספיק לכל דבר, יעשה עמכם חסד שיתן לכם רחמים לפני האיש שהוא ירחם עליכם כי איש הוא ויתפעל מצרתכם ... ולא אמר ג"כ יתן לי רחמים ...". האם גם המדרש הולך בדרכם של הפרשנים? לשון המדרש "לא אשכל עוד" איננה ברורה, וגם לא ברור מהיכן נלקחה. האם גם היא השלמה וייאוש, או הבעה של איזו תקווה מנצנצת ובאה (כרש"י שבמילה אחר נזרקה ביעקב רוח הקודש שיוסף חי). ראה גם תרגום כתר יונתן לפסוק שיכול להשתמע לשתי פנים: "ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש וישחרר לכם את אחיכם אחר ואת בְנימין ואני הנה כבר התבשרתי ברוח הקודש כי אם שכלתי על יוסף אשכל על שמעון ועל בנימין". דווקא ההשוואה עם המדרש הקודם על החורבן יכולה להכריע לתקווה וחיוב. "כאשר שכולתי שכלתי" - מכאן אפשר רק לעלות, כמדרשים על החורבן (איכה רבה) וכדוגמת בית שלישי שכשייבנה שוב לא ייזכרו החורבן הראשון והשני.

מדרש תנחומא (בובר) פרשת מקץ סימן יא

"ואל שדי יתן לכם רחמים" (בראשית מג יד). ילמדנו רבינו: עד כמה תפלות חייב אדם להתפלל ביום? כך שנו רבותינו: אין מתפללין יותר מג' תפלות שתקנו אבות העולם.[15] אברהם תיקן תפלת שחרית, שנאמר: וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם" (בראשית יט כז).[16] יצחק תיקן תפלת מנחה, שנאמר: "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב" (בראשית כד סג). יעקב תיקן תפלת ערבית, שנאמר: "ויפגע במקום" (בראשית כח יא). ואף דניאל כתיב ביה: "וזמנין תלתה ביומא הוא ברך על ברכוהי" (דניאל ו יא) ולא פירש באיזה שעה. בא דוד ופירש: "ערב ובוקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי וגו' " (תהלים נה יח). לפיכך אין אדם רשאי להתפלל יותר משלש תפלות ביום.[17]

ור' יוחנן אמר: ולוואי מתפלל אדם והולך כל היום כולו.[18] ...

ר' יוסי בן חלפתא אומר: עתים הם לתפילה, שנאמר: "ואני תפלתי לך ה' עת רצון" (תהלים סט יד), אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללין. לפיכך צריך אדם להשכים לתפילה. שאין לך גדולה מן התפילה, שהרי משה נגזר עליו שלא יכנס לארץ, ושלא לראותה, ועל שהרבה בתפלה: "ויראהו ה' את כל הארץ" (דברים לד א).[19] וכן חזקיה נתפלל וביטל הגזירה, ואף יעקב ששלח בניו למצרים נתפלל עליהן: "ואל שדי יתן לכם רחמים".[20]

מדרש תנחומא (בובר) פרשת מקץ סימן יב

"ואל שדי יתן לכם רחמים" - מה ראה יעקב לברכן באל שדי? ללמדך שהרבה יסורין באו עליו. עד שהוא במעי אמו עשו מריב עמו, שנאמר: "ויתרוצצו הבנים בקרבה" (בראשית כה כב), וכן הוא אומר: על רדפו בחרב אחיו ושחת רחמיו (עמוס א יא) ... ברח מפני עשו ללבן, ראה כמה צרות: "הייתי ביום אכלני חורב" (בראשית לא מ). היאך שיצא, רדף אחריו לבן להורגו ... נמלט ממנו, בא עשו בקש להורגו הפסיד עליו כל אותו דורון עזים מאתים וגו' (בראשית לב טו). יצא מעשו באתה עליו צרת דינה, ואח"כ צרת רחל. ואח"כ הצרות הללו, בקש לנוח קימעא, עד שבאתה צרת יוסף, ואח"כ צרת יצחק אביו שמת עשר שנים אחר מכירתו של יוסף, והכתוב צווח: "לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רוגז" (איוב ג כו).[21] אח"כ באה עליו צרת שמעון, ואח"כ צרת בנימין. לפיכך היה מתפלל "ואל שדי" ואומר: מי שאמר לשמים ולארץ די, יאמר לייסורי די. לפי כשברא הקב"ה לשמים ולארץ נמתחין והולכין, עד שאמר להן הקב"ה: די. לפיכך כתיב: ואל שדי.[22]

---

[15] למרות לשון המדרש: שנו רבותינו, אין זו משנה, אלא ברייתא המובאת בגמרא ברכות כו ע"ב, שם הוא מקור כל העניין. וכבר הרחבנו לדון בנושא זה בדברינו תפילות אבות תקנום בפרשת וירא וכאן לא נאריך ונביא רק הדרוש לענייננו. ראה מדרש זה במלואו במקור וכן דברינו הנ"ל.

[16] "ואין עמידה אלא תפילה" כדברי הגמרא במסכת ברכות. והשכמה זו היא לאחר הפיכת סדום! שם נתקנה תפילת שחרית.

[17] ראה שם במדרש הסיפור על אנטונינוס ורבי אשר מצדיק את התפילה הקבועה: "שאל אנטונינוס את רבינו הקדוש: מהו להתפלל בכל שעה? אמר ליה: אסור, אמר ליה: למה? אמר ליה: שלא תהא נוהג קלות ראש בגבורה. לא קיבל ממנו. מה עשה? השכים אצלו, א"ל: קירי בדא (שלום עליך). לאחר שעה נכנס אצלו, א"ל: אמפרטור. לאחר שעה א"ל: שלום עליך המלך. א"ל (אנטונינוס לרבי): מה אתה מבזה על המלכות? א"ל: ישמעו אזניך מה שאתה מוצא מפיך. ומה אתה בשר ודם, השואל בשלומך בכל שעה, אתה אומר כך, המבזה מלך מלכי המלכים הקב"ה, על אחת כמה וכמה, שלא יהא מטריח בכל עת".

[18] כאן אנו מגיעים לנושא הלכתי אשר נדון לאורך כל ספרות ההלכה: שיטת חכמים שאין להתפלל באופן ספונטאני, אלא במועדים ובנוסחאות שנקבעו במועד ו"מטבע של חכמים", מול שיטת ר' יוחנן בשבח תפילת נדבה (המושוות עם קרבן נדבה), תפילה המתרגשת ובאה לאדם מהמיית לבו ובכל שעה משעות היום (והלילה). נושא זה נזכר מספר פעמים במסכת ברכות: כא א, לא א ובמסכת פסחים נד ב. ולשון הירושלמי ברכות פרק א הלכה א: "אמר יוחנן: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו. למה? שאין תפילה מפסדת". פוסקים רבים מכריעים כשיטת ר' יוחנן רק אם ספק התפלל, אבל מלשון הרמב"ם בהלכות תפילה ונשיאת כפים פרק י הלכה ו משמע יותר מכך: "מי שנסתפק לו אם התפלל אם לא התפלל אינו חוזר ומתפלל אלא אם כן מתפלל תפלה זו על דעת שהיא נדבה. שאם רצה יחיד להתפלל כל היום תפלת נדבה יתפלל". ואחרים דרשו שיחדש דבר בתפילתו. וכאן עניינינו הוא המדרש אשר מתגלגל והולך מהתפילה הקבועה, אל התפילות הספונטאניות כמו זו של יעקב בפרשתנו: "ואל שדי יתן לכם רחמים".

[19] ראה ספרי במדבר קלו: "ראה משה בעיניו מה שלא הלך יהושע ברגליו". "תפילה עשתה מחצה" (ויקרא רבה י ה) ואולי יותר.

[20] בקטע זה נראה לרגע כאילו ר' יוסי בן חלפתא מצטרף לדעת חכמים שהתפילה היא קבועה ועם הציבור. הוא מתחיל בפסוק שלכאורה מחזק את שיטת ר' יוחנן: "ואני תפילתי לך ה' עת רצון", אבל מיד דורש ששעת רצון היא בשעה שהציבור מתפללים. אבל בהמשך הוא מגיע לתפילת משה וממנה לתפילת יעקב, שבוודאי תפילות פרטיות הן ולא ציבוריות ולא במועדים קבועים. לכך אפשר לצרף את תפילת חנה, חזקיהו, יונה, אליהו ועוד (מדרש תנאים לדברים פרק ג) שחלקם נדרש מפסוק זה עצמו: "ואני תפילתי לך ה' עת רצון". ובאשר ליעקב, התפילה הקבועה שתיקן, תפילת ערבית, לא הוכרעה עד היום אם היא רשות או חובה (מלבד שקבלו על עצמם) ואילו כאן, תפילת היחיד שלו קורעת רקיעים ולבבות. ואין זו תפילת היחיד הראשונה של יעקב! מצא את הקודמות.

[21] ראה דברינו ביקש יעקב לישב בשלווה בפרשת וישב.

[22] ובסימן טז להלן: ואל שדי - אמר ר' אחא: השמים הללו מדוק נבראו, והארץ משלג נבראת ... כיון שאמר להם הקב"ה שיבראו היו נמתחים והולכים. אמר ר' אחא: אילולי שאמר להם הקב"ה די, היו נמתחים והולכים עד שיחיו את המתים. אמר יעקב: מי שאמר לשמים וארץ דייכם, הוא יאמר ליסורי דייכם". הבריאה הייתה הולכת ונמתחת עד שיחיו המתים (נעבור לעולמות אחרים?) ויעקב מבקש שלייסוריו ייאמר די כדי שלא ימות. תפילת יעקב עפ"י מדרש זה והקודמים, באה בשל צרותיו וחוסר יכולתו או רצונו לסבול עוד. במדרש הבא נראה אפשרות אחרת: הכל הוא השתוממות ופליאה של יעקב איך הכל משתבש ואיך זה לא מתקיימות ההבטחות והברכות.

אגדת בראשית (בובר) פרק עג

"ואל שדי יתן לכם רחמים (בראשית מג יד). זה שאומר הכתוב: "פליאה דעת ממני נשגבה לא אוכל לה "(תהלים קלט ו). מהו פליאה דעת ממני? דבר שאדם מתקשה בו, כענין שנאמר: "כי יפלא ממך דבר" (דברים יז ח). פליאה דעת ממני, אמר יעקב, איני עומד על הדבר הזה. הבטיח הקב"ה את אברהם זקני שמעמיד הימנו שנים עשר שבטים ... אמר לו הקב"ה: לא מה שאתה סבור ... כי ביצחק יקרא לך זרע (בראשית כא יב), הוא שאמרתי לך כה יהיה זרעך (שם טו ה). וכיון שעמד יצחק ונטל לרבקה ונמצאת עקרה, התחיל אומר: האיך אתה מקיים מה שאמרת לאברהם כה יהיה זרעך, והרי היא עקרה ... ויאמר ה' לה: לא מה שאת סבורה, אינן עומדין ממך, אלא שני גוים בבטנך. כיון שעמד יעקב ובא לצאת אצל לבן, קרא אותו יצחק, ואמר לו: תהא יודע שממך הקב"ה מעמיד שנים עשר שבטים ... ברכה שברך את אברהם ואמר לו: הבט נא השמימה (שם טו ה), בך הוא מקיימה. וכיון שהלך ונטל לנשיו והוליד שנים עשר שבטים ... התחיל רואה יוסף ברמז בחלומו ... התחיל יעקב משמר בדבר אביו: ואביו שמר את הדבר (שם לז יא). וכיון שנמכר יוסף ונחבש שמעון ובא ליטול אף לבנימין, התחיל יעקב צווח: או לי! מה אמר: איני יודע כך איני עומד על הדבר הזה. כמה שחשבתי מן אבותי להעמיד אני שנים עשר שבטים, הריני פוחת והולך ... נתקיימו כל מה שהבטיח לזקן, והריני מחסר והולך. מה כך? פליאה דעת ממני וגו' (תהלים קלט ו). איני יודע מה אומר לכם, אלא דבר אחד נשתייר בידי, ברכה שברכני אבא ואמר לי: "ואל שדי יברך אותך ויפרך וירבך וגו' (בראשית כח ג)".[23]

מדרש תנחומא (בובר) פרשת מקץ סימן טו

"ואל שדי יתן לכם רחמים". זה שאומר הכתוב: "על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא" (תהלים לב ו). זבדי בן לוי ור' יוסי בן פיטרס ור' יהושע בן לוי אחד קרא: "מה רב טובך אשר צפנת ליראיך" (תהלים לא כ), ואחד קרא: "וישמחו כל חוסי בך לעולם ירננו ותסך עלימו" (תהלים ה יב), ואחד קרא: "על זאת יתפלל כל חסיד אליך. לעת מצוא" (תהלים לב ו). מהו לעת מצוא? לעת מיצוי היום ... לעת מיצוי הנפש ... שאין אדם צריך להאמין בעצמו עד יום מותו ... אף דוד הסכים לומר צריך אדם להתפלל על יציאת נפשו, לכך אמר לעת מצוא.[24]

דבר אחר: לעת מצוא, שאדם צריך להיות מקוה לדבר שידע סופו, מי היה זה, זה יעקב, אף על פי שאמר טרוף טורף יוסף מחכה היה להקב"ה, בסוף הודיעו שיוסף חי, ולא עוד אלא שבישרו שהוא חי, ואל שדי יתן לכם רחמים.[25]

שבת שלום והלל בחנוכה

מחלקי המים

מים אחרונים: ראה תיאור כל המו"מ בין יעקב ובניו שהביא בסופו לירידה השנייה למצרים עם בנימין בפירושו של רבינו בַּחַיי בשם רבינו חננאל: "כי לולא התמהמהנו. פירש רבינו חננאל ז"ל: למדך הכתוב שדחקו עצמן במאכל ולא הטיחו דברים כלפי אביהם עד שנתרצה מעצמו, לפי שכבוד גדול היו נוהגים בו. וכיון שנתרצה, השיאם עצה בחמשה דברים: האחד, הורידו לאיש מנחה, השני, וכסף משנה קחו בידכם. השלישי, ואת הכסף המושב וגו' אולי משגה הוא, שמא הממונה על הבית שכחו שוגג, צוה להם יעקב להחזירו מפני קדוש השם. הרביעי, ואת אחיכם קחו. החמישי, תפלה, אמר להם: ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש". השוו פירוש זה עם בראשית רבה בו פתחנו והערה 2 לעיל. יעקב מדגיש את החזרת הכסף באקט של קידוש השם שיעשה גם הוא את שלו, לפני "האיש".

---

[23] יעקב לא מיואש או מדוכא, הוא פשוט משתומם ולא מבין מה קורה לו. ואז הוא נזכר בברכה שברכו אביו יצחק בצאתו לחרן: "וְאֵל שַׁדַּי יְבָרֵךְ אֹתְךָ וְיַפְרְךָ וְיַרְבֶּךָ וְהָיִיתָ לִקְהַל עַמִּים" (ראה הערה 1 לעיל) ואומר: אל שדי שהבטיחני אבא יצחק ואל שדי שהובטח לאברהם (ואולי גם אל שדי שבו נברא העולם) עתיד להתקיים והוא שילווה אתכם בדרככם לשוב מצריימה, הוא שיגן על בנימין ועל כולכם ויחזיר את שמעון (ואולי עוד אבידה אחת ...). לא צער ויגון כאן, לא דכאון ומיצוי הנפש, אלא השתוממות ופליאה איך זה ייתכן? מהן אולי הדרך לתקווה כל שהיא אינה רחוקה.

[24] חזרנו לבראשית רבה לעיל ולביטוי "לעת מצוא" שהוא רגע המיתה והפרידה מהעולם. ראה שם פסוקים שאמרו חכמים טרם הסתלקותם מהעולם. אבל אין מקרא יוצא מידי פשוטו ואנו חוזרים ל"עת רצון" ולשיטת ר' יוחנן שמתיר תפילה בכל עת ובכל שעה, ובוודאי לרגל אירועים מיוחדים בחיי הפרט והכלל. ראה מדרש תנחומא (ורשא) פרשת מקץ סימן י: "אל שדי, זה שאומר הכתוב: על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא (תהלים לב). מהו לעת מצוא? א"ר אבא: לעת מצוא הזקנה, צריך אדם להתפלל על זקנתו שתהא עיניו רואות ופיו אוכל ורגליו מהלכות שבזמן שאדם יזקין הכל מסתלק ממנו ... אמר רבי אלעזר: לא תהא בוסר בשעת הרוחה שלא להתפלל. אמר הקב"ה: כשם שאני זקוק להוריד גשמים וטללים ולגדל צמחים להחיות הבריות, כך תהא זקוק להתפלל לפני ולברך אותי מעין מעשי. ולא תאמר אני בריוח מה אני מתפלל וכשתגיע לך צרה תבוא ותתפלל. אלא עד שלא תבוא לך הצרה הוי מקדים ומתפלל. אמר רבי אלעזר: כתוב בספר בן סירא: אוקיר לאסיאך עד שלא תצטרך ליה. מהו וְכֹל מַאֲמַצֵּי כֹחַ (איוב לו יט)? אמר רבי יוחנן: שכך היו עושין הצדיקים מאמצי כח הגבורה. תדע שהרי יעקב אבינו עדיין היה בנימין אצלו והקדים להתפלל עליו, שנאמר: ואל שדי יתן לכם רחמים".

[25] גם יעקב בשפל מצבו לא איבד את התקווה. אחיכם "אחר" הוא לא שמעון ולא יהודה, אלא יוסף, כדברי רש"י על הפסוק: "רוח הקודש נזרקה בו, לרבות יוסף".